

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ШКІЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ ОСВІТИ В ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ О. Р. МАЗУРКЕВИЧА

Дмитро Боднар

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Анотація:

У статті розкрито основні концептуальні засади літературної освіти школярів, сформовані українським ученим-педагогом, літературознавцем, дослідником творчості та педагогічних поглядів видатних учених і письменників, критиком, публіцистом, дійсним членом Академії педагогічних наук СРСР і Академії педагогічних наук України О. Р. Мазуркевичем. Обґрунтовано розв'язання ним методологічних проблем шкільної літературної освіти, виконання завдань комплексного навчання і виховання учнів. Наголошено на доцільності використання педагогічних ідей ученого в практиці роботи сучасної школи, зокрема в процесі створення шкільних підручників з літератури.

Ключові слова:

літературна освіта; О. Р. Мазуркевич; принципи навчання; методи вивчення літератури.

Аннотация:

Боднар Дмитрий. Обще­теоретические основы школьного литературного образования в педагогическом наследии А. Р. Мазуркевича.

В статье раскрыты базисные концептуальные основы литературного образования школьников, сформированные украинским ученым-педагогом, литературоведом, исследователем творчества и педагогических взглядов выдающихся ученых и писателей, критиком, публицистом, действительным членом Академии педагогических наук СССР и Академии педагогических наук Украины А. Р. Мазуркевичем. Обосновано решение им методологических проблем школьного литературного образования, задач комплексного обучения и воспитания учащихся. Подчеркнута возможность использования педагогических идей ученого в практике работы современной школы, в частности при создании школьных учебников по литературе.

Ключевые слова:

литературное образование; А. Р. Мазуркевич; принципы; методы обучения.

Resume:

Bodnar Dmytro. General theoretical bases of school literary education in the pedagogical heritage of O. R. Mazurkevych.

In the article the basic conceptual principles of literary education of schoolchildren, developed by the Ukrainian scientist and educator, literary critic, researcher of the works and educational views of prominent scholars and writers, critic, journalist, the actual member of the Academy of Pedagogical Sciences of USSR and Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine O.R. Mazurkevych are revealed. His solution of methodological problems of school literary education, the tasks of complex training and education of schoolchildren are grounded. The possibility to use the scholar's pedagogical ideas in the practice of modern schools, including the creation of textbooks in literature is highlighted.

Key words:

literary education; O. R. Mazurkevych; principles; teaching methods.

Постановка проблеми. Негативні явища, які ми спостерігаємо сьогодні в системі освіти України, як-то: зниження загального й культурного рівня випускників загальноосвітніх навчальних закладів, втрата інтересу до навчання, зумовлені соціально-політичними та економічними тенденціями розвитку країни, є свідченням необхідності реформування шкільної освіти й оновлення її змісту.

Оновлення змісту освіти в загальноосвітніх навчальних закладах передбачає успішне набуття школярами високого рівня навчальних досягнень, зокрема їх літературної освіти, формування в них духовно-моральних цінностей, уявлень, світогляду, етнічної свідомості, розвитку індивідуально-творчих здібностей засобами літератури, зміну ставлення методистів і вчителів-словесників до мови творів, мовлення персонажів, лексики й стилю письменника.

Однак виробити ефективну систему формування літературної компетенції в учнів загальноосвітніх навчальних закладів неможливо без урахування й глибокого осмислення чималого досвіду науковців щодо підходів до навчання і виховання учнів у процесі вивчення літератури. З огляду на це, актуальним

є дослідження творчої спадщини визначного українського вченого-педагога, літературознавця, дослідника творчості й педагогічних поглядів видатних учених і письменників, критика, публіциста, дійсного члена Академії педагогічних наук СРСР і Академії педагогічних наук України, члена спілки письменників СРСР Олександра Романовича Мазуркевича.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історико-педагогічний доробок О. Р. Мазуркевича проаналізовано в наукових розвідках Л. Березівської, О. Беляєва, О. Дзевєріна, Ю. Кравець (Балаховської), В. Мацько, С. Пультера, М. Стельмаховича, С. Чавдарова та інших. Однак у їхніх працях, присвячених вивченню творчої спадщини вченого, висвітлено лише окремі грані його діяльності, зокрема історико-педагогічна, наукова й науково-методична. Нерозробленість проблеми історії становлення й специфіки розвитку теоретичних засад методики української літератури, зокрема літературної освіти школярів, зумовили вибір теми нашого дослідження. Матеріалом дослідження слугували науково-методичні праці О. Мазуркевича.

Формулювання цілей статті. Метою статті є аналіз загальнопедагогічних і теоретичних засад

шкільної літературної освіти у творчій спадщині О. Мазуркевича й визначення можливостей їх використання в практиці сучасної загальноосвітньої школи.

У дослідженні використовувались науково-педагогічні методи, зокрема емпіричні (робочі, часткові – вивчення літературних джерел, документів; теоретичні – аналіз, синтез, узагальнення, висновки).

Виклад основного матеріалу дослідження. Уся педагогічна й науково-методична діяльність О. Мазуркевича була підпорядкована дослідженню проблем викладання літератури в школі, виробленню концептуальних підходів до навчання літератури школярів, пошуку оптимальних шляхів надання учням літературної освіти.

Зауважимо, що наукова й творча діяльність ученого припала на радянські часи, і це, безперечно, не могло не вплинути на його праці. Жорстка регламентація з боку партійних органів, особливо в 60-70-ті рр. ХХ століття, коли утверджувалась зневага до українського мистецтва, мови, літератури, дозволялось розглядати питання навчання і виховання учнів тільки з позицій марксистсько-ленінської ідеології, позначилась на працях ученого, зокрема таких, як: «Виховна сила художньої літератури» (1960), «Моральне в естетичному (Виховання засобами художньої літератури)» (1968), «Метод і творчість» (1973), відгук на книгу «Розвиток народної освіти в західних областях України» (1979), стаття «Література в современной школе», що була опублікована в журналі «Русский язык и литература в средних учебных заведениях УССР» (1984) тощо, але це аж ніяк не нівелює його погляди на проблему надання школярам літературної освіти.

Основоположними засадами вироблення методики навчання літератури О. Мазуркевич уважав педагогічну й психологічну теорію, вивчення, узагальнення й використання передового педагогічного досвіду, експериментування. Головною і вирішальною умовою успішного здобуття літературної освіти, на його думку, є поєднання двох факторів – досконалості програм та ефективних методів навчання [1, с. 8]. Які ж саме принципи, методи, прийоми, обстоювані О. Мазуркевичем, залишаються актуальними й сьогодні?

Глибоке вивчення й аналіз процесу навчання літератури в загальноосвітній школі, вивчення педагогічного досвіду науковців і вчителів-практиків дало змогу вченому створити власну систему навчання української літератури й окреслити у своїх працях її принципи.

Передусім, це вивчення літератури на основі загальноосвітніх знань (учні повинні знати й розуміти сутність літературних процесів, роль

літератури в соціумі, бачити зв'язок змісту й форми літературного твору).

Поглибленому засвоєнню літературних творів має сприяти застосування дидактичного принципу історизму, на якому ґрунтується методичний принцип вивчення творчості письменників в історико-літературному плані: «На уроке надо объяснять связь литературных явлений, их историческую последовательность, без которой знание литературы не может быть ни цельным, ни существенно полезным» [3, с. 113]. Встановлення історичного взаємозв'язку між твором письменника та епохою, яку він відображає, допоможе учневі глибоко зануритись у зміст твору й зрозуміти його. Крім того, дасть йому розуміння літератури в її історичному розвитку, його послідовності, системі й внутрішніх закономірностях [1, с. 28]. Застосування принципу історизму допоможе учням відчутти справжній потяг письменника до творчості: «Исторический взгляд соединяет учащихся с минувшей деятельностью наших писателей, дает увидеть, насколько она была плодом искренних убеждений, а не болезненных вспышек самолюбия, не посторонних житейских внушений и расчетов, – а тем самым такой взгляд ставит самые строгие требования и с позиций новой жизни» [3, с. 113].

На думку вченого, до курсу літератури неодмінно має входити «... її наукове осмислення як духовного багатства народу, як відображення історичної і сучасної живої дійсності, пізнання того, як жили наші батьки, діди, прадіди і як жити нам і нашим внукам [1, с. 28]. Тому необхідною передумовою надання літературної освіти є принцип науковості, а науковим підґрунтям методики літератури повинні бути педагогіка, психологія й літературознавство. Особливої актуальності це набуває в процесі формування змісту літературної освіти школярів, зокрема укладання шкільних підручників. О. Мазуркевич акцентував увагу на тому, що вже в період становлення радянської школи висувалась вимога «... подводит под вновь создаваемый, освобожденный от плена схоластики, учебник литературы научную – психологическую и литературоведческую – основу» [3, с. 115]. Тому, обіймаючи посаду завідувача відділу літератури в Науково-дослідному інституті педагогіки України, він спрямовував його діяльність на укладання шкільних підручників з урахуванням наукових досягнень у галузі педагогіки, психології та літературознавства. Крім того, до їх укладання має бути застосований принцип систематичності засвоєння знань.

Саме цей принцип диктує необхідність вироблення чіткої системи вивчення творчості письменників, що має забезпечити глибоке

усвідомлення внутрішніх ідейних зв'язків між окремими творами письменника й рівномірну насиченість усіх уроків, відведених на вивчення творчості письменника шкільною програмою з української літератури, літературним матеріалом. Необхідним вчений вважає поєднання художніх творів у тематично споріднені групи.

Також цей принцип дає змогу вивчати доступні для сприйняття школярами літературні твори, що найбільш яскраво відтворюють певні етапи розвитку суспільства та принципи, методи і стиль не тільки одного письменника, а й цілого літературного напрямку: «Так одна и та же основа – работа над текстом художественного произведения – вполне естественно входит в систему, связанную не только с творческой лабораторией и жизнью писателя, но и со всем литературным процессом и жизнью общества» [6, с. 38]. Це дає змогу сформулювати у свідомості учня логічну систему взаємопов'язаних складників знань.

Вивчення творів повинно поглиблюватись від читання, що в молодших класах супроводжується короткими відомостями про письменника, у середніх – ознайомленням з його біографією, і поступово переходити до систематичного курсу вивчення літератури на історико-літературній основі. Учений упевнений, що без системи знань фактів, процесів і явищ, доступних старшокласникам, неможливе глибоке засвоєння творчості письменника. Крім того, безсистемне читання послаблює й виховні функції літератури [6, с. 38].

О. Мазуркевич декларує необхідність застосування у викладанні літератури й принципу зв'язку навчання з життям, стверджуючи, що література «... органічно поєднує в собі мистецтво й науку й відділяти одне від одного не лише недоцільно, а й неможливо, то маємо бути послідовними до кінця й не шукати «закономірностей», «реальних основ», надуманих у відриві від життя, від літератури і школи, від живої реальності» [1, с. 29].

Загалом у педагогічній концепції вченого чітко окреслені вимоги до особистості вчителя. Особливі вимоги О. Мазуркевич висуває до вчителя літератури, адже, на його думку, «... одарен он исторически сложившимся гордым наименованием – словесник!» [3, с. 116]. А отже, учитель-словесник повинен докласти чимало зусиль до більш інтенсивного й глибокого засвоєння молодим поколінням багатств духовної культури, художнього слова [6, с. 37]. Місія вчителя полягає в тому, щоб письменник – давній чи сучасний – разом зі своїми творами прийшов на урок «открытым,

настоящим, живым»: «Школьники его поймут, почувствуют, полюбят, а произведение не только прочтут, но и переживут. При этом будет достигнуто и живое понимание красоты в природе, и сочувствие к народу, и гуманное отношение к судьбе человека, и идея призвания к лучшему делу. На таком уроке литературы, естественно связанном с жизнью в ее развитии, учитель сумеет «пробудить и укрепить человеческие начала так, чтоб учащийся всегда ясно видел и их применение к явлениям этой жизни» [3, с. 113]. Учитель, на думку О. Мазуркевича, може досягти успіху в навчанні школярів літератури, відмовившись від моралізаторства. На підтвердження цього положення вчений наводить висловлювання С. Маршака: «Плоская, поверхностная мораль всегда отталкивает и подрывает доверие к литературе и морали, Я вовсе не хочу сказать, что мораль надо обязательно прятать, скрывать... Опасность – не в откровенности, а в навязчивости морального вывода, в излишней назидательности... Пуще всего надо остерегаться, как бы мораль не оказалась скучным и назойливым «указующим перстом», чем-то вроде таблички, прибитой гвоздями к живому дереву» [7, с. 8].

Забезпечення повноцінної літературної освіти школярів неможливе без застосування принципу свідомості навчання літератури, що зумовлюється метою і завданнями національної школи, особливостями процесу навчання, що передбачають осмислений і творчий підхід до опанування знань. На думку вченого, усвідомлення прочитаного є основним шляхом до правильного сприймання художнього твору: «Тільки свідоме читання, в поєднанні з емоційними переживаннями, забезпечує повноцінне використання в школі й великої виховної сили літератури, і широких її пізнавальних можливостей [2, с. 106]. Свідомому засвоєнню знань сприяють використання в навчальному процесі мислительних операцій аналізу, узагальнення; позитивні емоції; критичний підхід до процесу викладання матеріалу та його засвоєння тощо. Але насамперед для глибокого проникнення в художній твір його треба прочитати: «Перестраиваемая система изучения литературы в школе непременно предусматривает в качестве первоосновы умение читать художественное произведение» [3, с. 113]. Особливу роль у цьому процесі вчений відводить виразному читанню, яке, на його думку, «... забезпечує глибоке внутрішнє сприйняття твору в його ідейно-художній цільності, через органічне злиття емоцій з свідомістю. Таке читання незримо й непомітно, але міцно й надійно об'єднує читача (слухача) з письменником,

переносить нас у чарівний світ образів, а через них – у світ ідей, відтворених мистецтвом слова» [1, с. 110]. У зв'язку з цим учений висуває до вчителя-словесника також вимогу володіння навичками художнього читання, що потребує, відповідно, належної підготовки вчителя у вищому навчальному закладі й у системі вдосконалення педагогічної кваліфікації вчителів літератури.

Свідомість у навчанні забезпечується високим рівнем активності учнів, якого можна досягти, на думку О. Мазуркевича, пробуджуючи інтерес школярів до уроків літератури, викликаючи в них позитивні емоції, залучаючи їх до критичного осмислення художніх творів. Звідси необхідною передумовою ефективного навчання є застосування принципу активізації пізнавальної діяльності учнів на уроках літератури. Його реалізації сприяють інноваційні форми та методи навчання, а саме: диспути, семінари, консультації, заліки, конференції, творчі звіти, інсценування, композиція, зустрічі з письменниками тощо.

Формування основ літературної освіти не може здійснюватись винятково на уроках літератури, учні повинні навчитись працювати над літературним твором самостійно, а отже, потрібно ґрунтуватись на принципі самостійності в побудові методичної системи навчання літератури: «Самостійна робота над основним (художнім) і допоміжним (критичним) текстами – це і є передня, вихідна позиція активізації навчально-виховного процесу, забезпечення всеохоплюючої творчої діяльності учнів на уроках літератури і в усій системі класних і позакласних, шкільних і позашкільних занять, спрямованих на її глибоке вивчення в нерозривному зв'язку з життям» [2, с. 105]. Тому підручники з літератури мають містити матеріали й завдання, що стимулюватимуть учня до самостійної діяльності, пошуку, творчості. Обов'язковими, на думку вченого, мають бути й домашні письмові роботи учнів на матеріалі вивчених творів письменника: саме в них школярі можуть висловити свої почуття, своє ставлення до моральних проблем. Приклади численних творів учнів учений наводить у праці «Моральне в естетичному» (1968). Крім того, одним з найефективніших методів розвитку самостійного мислення він вважає метод літературної бесіди. Саме літературна бесіда сприяє пошкваленню розвитку розумової, творчої діяльності учнів, вона допомагає «... розкривати перед учнями процес мислительної діяльності, процес пошуку істини, залучати до нього учнів» [1 с. 131]. Літературна бесіда, на думку вченого, «... відкриває необмежені простори для мислення,

самовиявлення, творчості» [1, с.131], але за умови, що вчитель творчо підходить до побудови її структури й буде активним її учасником. Звідси – необхідність застосування в освітньому процесі принципу взаємодії навчання, забезпечення суб'єкт-суб'єктних відносин того, хто навчає, і того, хто навчається. Виходячи з досвіду А. Макаренка, В. Сухомлинського, одним з чинників побудови таких відносин учений вважає вихід уроку за рамки класної кімнати: «Тогда на каждом занятии словесности будут естественно сливаться творчество и жизнь – писателя, мастерство и духовность – учителя, жажда познания и любовь к литературе – ученика» [3, с. 114].

Виконанню завдання розвитку в школярів інтересу до знань, забезпечення сприйняття ними літературного твору в розмаїтті його сторін і зв'язків, стимулювання мотиваційної сфери учнів сприяє принцип наочності, який на уроці має бути реалізований шляхом поєднання вивчення творів літератури з кращими зразками образотворчого, театрального й музичного мистецтв, кіно, радіо, телебачення (картини, фотографії, аудіозаписи, фрагменти спектаклів, фільмів за творами художньої літератури тощо). Так, наприклад, помічником учителя в набутті навичок виразного читання можуть стати магнітофон, телевізор, радіоприймач. Противник загальної технізації освітнього процесу О. Мазуркевич наголошує на тому, що технічні засоби навчання можуть бути «тільки помічниками» вчителя. Головну роль у навчанні виразного читання він все-таки відводить учителям: «Запис голосу читця-професіонала підсилить враження, але не замінить живого слова вчителя» [1, с. 115].

Безпосередньо з принципами активності, самостійності та наочності пов'язаний принцип міцності знань. Знання міцніші, коли діти активно сприймають матеріал, самостійно його засвоюють. «Не менее важно обеспечить и рационально поставленный самостоятельный труд школьников над разумно определенными текстами художественных произведений и научно поставленным курсом литературы в средней школе», – пише О. Мазуркевич, висловлюючи свої пропозиції щодо реформування системи літературної освіти школярів [5, с. 45].

Міцність знань досягається й завдяки застосуванню принципу індивідуалізації навчання на уроці з урахуванням психофізіологічних особливостей сприйняття учнями навчального матеріалу. На уроці повинен працювати кожний учень: «Урок литературы полноценен лишь тогда, когда на нем работает каждый ученик, трудится во всю мощь своих «цехов»: напряженной, ищущей

мысли; пытливых, восприимчивых зрения и слуха, умных, воспроизводящих голоса и письма; тонких, волнующих чувств» [3, с. 113].

Сама природа літератури як мистецтва слова, у якому закладено могутній морально-естетичний, ідейно-виховний заряд, на думку вченого, зумовлює принцип вивчення літератури в поєднанні з виховними завданнями. Учителі-словесники повинні пам'ятати, що література в школі відіграє вирішальну роль у формуванні внутрішнього, духовного світу людини. Покликаючись на видатних письменників, учених, О. Мазуркевич наголошує на тому, що уроки літератури мають бути уроками «морального прозріння» (О. Твардовський), уроками «духовного розвитку учнів» (М. Скоткін), уроками, де поєднані «краса, гармонія та сила» (В. Вернадський) [3, с. 113]. Досягти цього можна, наповнивши шкільну програму з літератури творами, у яких порушено серйозні та гострі соціально-моральні проблеми, відображено реальні життєві колізії. Незважаючи на те, що О. Мазуркевич, з огляду на історичні реалії, вимушений був проголошувати сталінсько-брежнєвські ідеї про злиття всіх народів, культур і літератури зокрема, своїми працями він утверджував живі традиції української духовності. Зокрема вчений наголошував на необхідності шліфування рідної мови на заняттях з літератури. Розвиток мовлення, культури мови, її чистоти, виразності та забезпечення вільного володіння нею – одне з завдань вчителя [3, с. 115]. О. Мазуркевич закликає педагогів прислуховуватись до думки письменників про роль літератури й мови у вихованні й навчанні учнів: «Нынешние мастера слова еще раз напоминают, что до сих пор родной язык оказывался у нас оттесненным на далекую периферию общественной жизни, а значит (и прежде всего!) на обочину школьной практики» [3, с. 116].

Спираючись на висловлювання М. Горького, М. Рильського щодо літератури як засобу виявлення краси людини, О. Мазуркевич неодноразово підкреслював роль літератури як засобу естетичного виховання учнів. Виходячи з аксіоми, що «.. кожна людини, а отже, і вчитель та учень, сприймає художній твір і передає іншим враження від нього не лише словом, а й, як звикли казати, всіма фібрами своєї душі» [1, с. 78], вчений рекомендував

будувати освітній процес з літератури на основі принципу емоційності навчання, оскільки в процесі пізнавальної діяльності в учнів виникає певний емоційний стан, почуття, які можуть стимулювати успішне засвоєння знань або заважати йому. Головне завдання педагога в реалізації цього принципу – керувати формуванням емоцій, що активізують навчально-пізнавальну діяльність, і запобігати появі тих, які негативно позначаються на ній. Учитель повинен виховувати в учнів уміння володіти своїм настроєм, емоціями, переживаннями. Для цього у вчителя літератури, як зазначав О. Мазуркевич, є могутнє знаряддя морально-естетичного впливу на молоде покоління – література. Тому такого великого значення він надавав теоретичній підготовці й методичній майстерності вчителя. Саме майстерністю вчителя зумовлюється й успіх застосування в освітньому процесі такого методу навчання, як лекція, зокрема застосування лекційного методу викладання матеріалу біографії письменника, на чому наголошував вчений.

Висновки. Аналіз творчої спадщини Олександра Романовича Мазуркевича засвідчує його глибоко науковий підхід до загальнотеоретичних засад шкільної літературної освіти. Принципи, на яких ґрунтується його концепція літературної освіти, залишаються актуальним й сьогодні в практиці формування літературної компетенції учнів. На особливу увагу заслуговує теза вченого про те, що основою концепції національної школи має стати утвердження рідного слова. Крім того, варто зважити на твердження О. Мазуркевича, що література є провідним складником єдиної навчально-виховної системи; у системі гуманітарної освіти українська література має стати базовим предметом сучасної національної школи, яка «... покликана формувати світоглядну позицію, моральне обличчя, художньо-естетичні якості, правову, політичну, економічну та екологічну культуру особистості» [1, с. 18].

Цінним, з методичного погляду, є і трактування вченим такого принципу навчання літератури, як систематичність, що дає учням змогу сформувати цілісне уявлення про літературний процес у його історичному розвитку та сприяє єдності навчання і виховання майбутніх поколінь.

Список використаних джерел

1. Мазуркевич О. Р. Метод і творчість: Удосконалення методів вивчення художньої літератури в процесі їх розвитку і творчого застосування. Київ: Радянська школа, 1973. 253 с.
2. Мазуркевич О. Р., Якименко М. А. Вивчення творчості П. А. Грабовського в школі: посібник для вчителів. Київ: Радянська школа, 1956. 175 с.

References

1. Mazurkevych, O. R. (1973). *Method and the creative activity: improvement of methods to learn literature in the process of their development and creative application*. Kyiv: Radyans'ka shkola. [in Ukrainian]
2. Mazurkevych, O. R., Yakymenko, M. A. (1956). *Studying of P. A. Hrabovsky's creative activity at school: guide for teachers*. Kyiv: Radyans'ka shkola. [in Ukrainian]

3. Мазуркевич А. Р. Рутине вопреки, наперекор шаблону. *Радуга*. 1988. № 12. С. 111–116.
4. Мазуркевич О. Р. Моральне в естетичному (Виховання засобами художньої літератури). Київ: Товариство «Знання» Української РСР, 1968. 64 с.
5. Мазуркевич О. Р. Усилить влияние литературы на учащихся. *Советская педагогика*. 1985. № 4. С. 41–45.
6. Мазуркевич О. Р. Созидать и быть человеком. *Советская педагогика*. 1988. № 1. С. 37–41.
7. Мазуркевич А. Р. Литература в современной школе. *Русский язык и литература в средних учебных заведениях УССР*. 1984. № 11. С. 3–9.
3. Mazurkevych, O. R. (1988). Contrary to routine, in defiance of commonplace. *Raduha*, 12,111–116. [in Ukrainian]
4. Mazurkevych, O. R. (1968). *Moral in aesthetic issues (Education by means of literature)*. Kyiv: "Znannia". [in Ukrainian]
5. Mazurkevych, O. R. (1985). To increase the influence of literature on schoolchildren. *Sovietskaya pedahohika*, 4, 41 – 45. [in Ukrainian]
6. Mazurkevych, O. R. (1988). To create and to be a human. *Sovietskaya pedahohika*, 1, 37 – 41. [in Ukrainian]
7. Mazurkevych, O. R. (1984). Literature in modern school. *Russkii yazyk i literatura v sriednikh uchebnykh zavedeniakh USSR*, 11, 3 – 9. [in Ukrainian]

Рецензент: д.пед.н., професор Сегеда Н.А.

Відомості про автора:

Боднар Дмитро Миколайович
meridian.sant@mail.ru

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка
вул. Огієнка, 61, Кам'янець-Подільський,
Хмельницька обл., 32301, Україна

doi: 10.7905/nvmdpu.v0i20.2478

Матеріал надійшов до редакції 19. 04. 2018 р.
Прийнято до друку 02. 06. 2018 р.

Information about the author:

Bodnar Dmytro Mykolaiovych
meridian.sant@mail.ru

Kamyanets-Podilsky Ivan Ohienko Natinal University
61 Ohienka St., Kamyanets-Podilsky,
Khmelnysky region, 32301, Ukraine

doi: 10.7905/nvmdpu.v0i20.2478

Received at the editorial office 19. 04. 2018.
Accepted for publishing 02. 06. 2018.